

ÎNCEPUTURILE TRADUCERILOR PATRISTICE SLAVONO-ROMÂNE ÎN MOLDOVA

Pr. drd. Ioan APARASCĂI

Universitatea „1 Decembrie 1918” Alba Iulia

Abstract

By transmitting the teaching of faith in the so-called patristic phase, which imprinted the Orthodox spiritual foundation in the Slavic/Romanian space, a world was born about which we can say that has a tremendous value for the Christian culture and spirit in the Slavic/Romanian space. This is done through missionary ties, by translators, trying to offer to the people, in their languages, as much as possible from the Orthodox treasury of patristic literature.

Keywords: manuscripts, scriptorium, Zlatoust, Patristic and postpatristic writings, translations.

Introducere

Poporul român a cunoscut încă de timpuriu o anume efervescență creștină care îl individualizează în rândul tuturor popoarelor creștine, fiind, după expresia deja consacrată, „singurul popor născut creștin”. În contextul acesta, problematica aportului Bisericii la dezvoltarea culturală a poporului român devine superfluă, căci unul dintre principiile apostolice ale propovăduirii creștine este acela al inculturării Evangheliei.

Transmiterea învățăturilor de credință s-a făcut mereu prin intermediul elementelor deja consacrate spiritului național, iar cel mai cunoscut caz este cel al activității misionare a Sfinților Chiril și Metodie în lumea slavă. Inițial se dorea atragerea în mrejele Imperiului bizantin a unui popor, nebănuind nimeni proporțiile pe care, mai apoi, le va primi misiunea creștină și impactul asupra vieții bisericești a întregului spațiu cu care acest neam a intrat în contact. Astfel s-a născut o lume despre care astăzi putem spune că a devenit păstrătoarea unor comori de imensă valoare pentru cultura și spiritul întregii lumi creștine și nu numai.

Trebuie însă să remarcăm de la început faptul că încă din epoca apostolică, credincioșii au avut în inimă, alături de dumnezeiasca Scriptură, scrierile Sfinților Părinți și, atunci când erau cunoscute, și ale unora dintre scriitorii bisericești. Chiar și pe teritoriul țării noastre au circulat opere ale acestor cărturari și dascăli ai Bisericii, încă din secolele IV-V. În evoluția apariției operelor patristice la noi, se pot constata mai multe faze, de altfel caracteristice pentru întreaga spiritualitate a Ortodoxiei românești. Prima este identificată de unii cercetători a fi așa-numita fază patristică, care a imprimat caracterele ei fundamentale spiritualității ortodoxe românești¹. Aceasta, fiind o fază incipientă de pătrundere și cunoaștere a modului teologisirii răsăritene, se remarcă prin modul în care a fost primită în spațiul românesc. Bineînțeles, oricine se apropie fără părtinire de trecutul Bisericii noastre realizează impactul deosebit pe care l-au avut în dezvoltarea ulterioară opere traduse sau scrise pe teritoriul românesc. Pr. Mircea Păcurariu mărturisea faptul că: „Multă vreme am acceptat ipoteza că începuturile culturii românești (și implicit și literatura patristică, *n.n.*) datează abia din secolul al XV-lea, mai precis din timpul lui Ștefan cel Mare, și că prima mărturie de limbă românească o constituie acea scrisoare a lui Neacșu din Câmpulung către autoritățile brașovene, din anul 1521. Dar în ultimele trei decenii ale secolului trecut, mai mulți oameni de cultură, mai ales din cadrul Bisericii, au dovedit – cu argumente convingătoare – că a existat o cultură daco-romană de limbă latină, dezvoltată în strânsă legătură cu cultura clasică greco-romană, dar și cu cea creștină din primele șase secole de după Hristos...”². De fapt, acest lucru a fost susținut și de Pr. I.G. Coman³, Mitropolitul Nestor Vornicescu al Olteniei⁴, Prof. Mihail Diaconescu⁵, dar

---

¹ Pr. prof. I.G. Coman, *Sfinții Părinți și spiritualitatea ortodoxă română*, în „Ortodoxia”, XXVII (1957), nr. 4, p. 588.

² Pr. prof. dr. Mircea Păcurariu, *Cultura Teologică românească. Scurtă prezentare istorică*, Editura Basilica, București, 2011, p. 9.

³ *Scriitori bisericești din epoca străromână*, București, 1971, 376 p.

⁴ *Scrieri patristice în Biserica Ortodoxă Română până în secolul al XVII-lea*, Craiova, 1983, 448 p.; *Primele scrieri patristice în literatura noastră*, Craiova, 1984, 638 p.

⁵ *Istoria literaturii daco-romane*, București, 1999, 832 p.

și autori ca Pr. prof. Nicolae Șerbănescu⁶, Pr. prof. Ioan Rămureanu⁷, care, în diferite studii consacrate acestui spațiu de cercetare, nu au încetat să vorbească despre această ipoteză.

Cea de a doua fază, faza traducerilor slavone, grecești și românești (sec. XIV-XIX), este de fapt faza întemeierii teologiei românești, remarcată continuu prin traduceri și studii, urmată de faza dintre cele două războaie mondiale și, cea din urmă, faza modernă, a ultimilor 45 de ani⁸.

Interesul nostru, în această cercetare este circumscris însă de sfârșitul primei faze și debutul celei de a doua, și anume începuturile traducerilor patristice în spațiul românesc. Deoarece prezentarea noastră are în vedere doar teritoriul statului feudal Moldova, ne vom referi la acest spațiu, încercând să facem o delimitare și identificare a lucrărilor apărute și a școlilor de copişti din acest spațiu.

Pentru prima fază, caracterizată de legăturile misionare, devenite ulterior legături spirituale, ale unor Sfinți Părinți pe teritoriul scitic, s-au remarcat primii traducători ai operei Sfântului Grigorie de Nazianz (parțial), Sfântului Ioan Casian și Dionisie Exiguus. Vorbind despre primele traduceri făcute la noi operelor patristice clasice, vrednicul de pomenire Ierarh și cărturar Nestor Vornicescu (+1999) spunea că în *Colațiunea XIV* a Sfântului Ioan Casian, pronunțată de Avva Nesteros, se tratează despre „știința duhovnicească, curățirea de păcate și contemplația lucrurilor, a universului creat de Dumnezeu”, concepție proprie Sfântului Grigorie Teologul și primei sale *Cuvântări Teologice*⁹.

⁶ Tipografia ieromonahului Lavrentie de la mănăstirea Plumbuita din București sec. XVI, în „Studii teologice”, XXVIII (1976), nr. 1-2, pp. 20-39; *Palia de la Orăștie. Patru sute de ani de la imprimare*, în „Biserica Ortodoxă Română”, C (1982), nr. 7-8, pp. 692-713.

⁷ *Preocupări și studii de teologie istorică și patristică (în Biserica noastră)*, în „Studii teologice”, XX (1968), nr. 5 - 6, pp. 364-388; *Noi considerații privind pătrunderea creștinismului la traco-geto-daci*, în „Ortodoxia”, XXVI (1974), nr. 1, pp. 164-178 (și în traducere franceză, engleză și germană, rusă și spaniolă în „Pages d'histoire”, I (1976), nr. 3-4, pp. 64-84).

⁸ Pr. prof. I.G. Coman, *Sfinții Părinți și spiritualitatea ortodoxă...*, p. 588.

⁹ Nestor Vornicescu, *Scrieri patristice în Biserica Ortodoxă Română până în secolul al XVII-lea*, teză de doctorat, Craiova, 1983, p. 52.

La maturitate, întreaga operă a Sfântului Ioan Casian s-a fundamentat pe învățătura biblică și pe învățăturile din scrierile Părinților Bisericii care l-au precedat, printre acestea fiind și cele ale Sfântului Grigorie Teologul¹⁰. Dionisie cel Mic este cel de-al doilea autor străromân căruia îi datorăm o impresionantă colecție de texte patristice, în care se înscriu și fragmente din celebra operă în discuție¹¹.

Într-o a doua fază, după încheierea procesului de formare a limbii române, ierarhi, preoți, călugări, în general oameni ai Bisericii, au încercat să redea poporului, în limba sa, cât mai mult din acest tezaur ortodox al literaturii patristice.

1. Traducerile patristice românești la începuturile Mitropoliei Moldovei

Statul medieval Moldova s-a înființat prin descălecatul voievozilor maramureșeni, la Est de Carpați, unde se organizase o marcă de apărare a Transilvaniei și Ungariei în fața invaziilor tătare. Prin anul 1352, în fruntea acestei unități administrative era voievodul român, din Maramureș, Dragoș. El și-a stabilit reședința la Baia, domnind câțiva ani. Urmașii săi, Sas și Balc sau Baliță, nu au reușit să coaguleze forțele locale împotriva regelui maghiar, de care depindeau.

În 1359, a trecut din Cuhea Maramureșului în Moldova voievodul Bogdan, însoțit de fiii, rudele și apropiații săi. El a reușit să preia conducerea mărcii și a respins atacurile regelui maghiar, care dorea să-și păstreze influența în zonă. Așa s-au pus bazele statului independent Moldova. Bogdan a reunit toate formațiunile politice preexistente între Carpați și Nistru. El nu a avut timpul necesar să se ocupe de problema bisericească, deși credem că va fi avut vreun ierarh la curtea sa. În 1365, îi succede fiul său Lațcu (1365-1375), care mărește hotarele țării și are bune raporturi cu Polonia, ceea ce va duce la înființarea unei episcopii catolice, în 1370, la Siret. Expansiunea catolică a crescut în acel an prin unirea celor două state vecine, Ungaria și Polonia, sub același sceptru, al lui Ludovic cel Mare al Ungariei (1342-1382). Nici Lațcu nu a avut condițiile necesare

---

¹⁰ *Ibidem*, p. 55.

¹¹ Pr. prof. I.G. Coman, *Scriitori bisericești în epoca străromână* (Dionisie Exiguus), București, 1979.

abordării oficiale a înființării unei mitropolii a Moldovei, dar existența unei ierarhii nu poate fi pusă la îndoială, de vreme ce Biserica „Sfântul Nicolae” din Rădăuți, ctitorie a lui Bogdan I, avea un loc special pentru scaunul arhieresc, în Sfântul Altar, iar pomelnicul începe cu Bogdan, la ctitori, și Nicolae, Ștefan, Iosif, Meletie, Lavrentie și alții, la ierarhi. Existența unei ierarhii ortodoxe în Moldova, în această perioadă, este confirmată și de faptul că fiica și soția lui Lațcu, Anastasia și Ana, erau ortodoxe practicante, ceea ce irita pe papa Urban V, în 1372. Nu se putea să nu fi fost sfătuite de un ierarh de la curte. Sau, dacă aveau vreun preot la curte, acesta fusese hirotonit de un ierarh local. Trebuie să mai menționăm faptul că până în secolele XIII-XIV exista o numeroasă populație românească în părțile Haliciului, cu o organizare politică și bisericească independentă. În 1353, întâlnim un episcop cu numele Chiril Românul în orașul Przemyśl. Dată fiind situația Bisericii Ortodoxe din Polonia învecinată, mai ales după 1371, trebuie să admitem că primii ierarhi moldoveni, probabil Nicolae și Ștefan, trecuți în pomelnicul Bisericii „Sfântul Nicolae” de la Rădăuți, au fost hirotoniți de episcopul de Halici, devenit, în 1371, mitropolit, asistat de unul sau doi ierarhi, din eparhiile învecinate. Dar cel care avea să se ocupe oficial de problema înființării unei Mitropolii autohtone a fost domnitorul Petru I Mușat (1375-1391). Precizăm mai întâi că problema începuturilor mitropoliei Moldovei a frământat mulți istorici¹² și certitudinea a venit abia în urma descope-

---

¹² Cel dintâi care a abordat problema începuturilor Mitropoliei Moldovei, la noi, a fost Episcopul Melchisedec Ștefănescu, care, în 1874, a publicat *Cronica Romanului și a Episcopiei de Roman*, folosindu-se de cele șase volume de documente publicate cu puțin timp înainte de Miklosich și Muller, sub titlul *Acta Patriarchatus Constantinopolitani*, Viena, 1860-1862. El acordă un spațiu generos acestei teme, pp. 41-100, sub mai multe aspecte: *Începutul ierarhiei bisericești în Moldova; Arhiepiscopia Ohridei și jurisdicțiunea ei canonică asupra bisericilor din Dacia; Conflictul Moldovei cu Patriarhia; Documentul mitropolitului George despre autocefalia Bisericii Moldovei* (este vorba despre mitropolitul Gheorghe al Moldovei, 1725-1728, n.n.); și traduce, pentru prima dată în românește, aproape toate documentele din *Acta Patriarchatus*, legate de începuturile Mitropoliei Moldovei și conflictul cu Patriarhia Ecumenică. După el, Prof. Constantin Erbiceanu, de la Facultatea de Teologie din București, a dat o nouă traducere de texte, referitoare la aceeași problemă, sub titlul *Material pentru istoria bisericească și națională a românilor. Extras din cartea Acta Patriarchatus Constantinopolitani, scriere publicată de d-nii Fr. Miklosich*

ririi unui *Manual de cancelarie bizantin*, intitulat *Ectesis nea* (Εκθεσις νεα), în 1969¹³. Ultimul manual de *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, a Pr. prof. Mircea Păcurariu, exploataând această descoperire, consemnează: „Potrivit ultimelor cercetări, Mitropolia Moldovei a luat ființă,

---

și Jos. Muller, în „Biserica Ortodoxă Română”, XII (1888-1889), nr. 2, pp. 116-133, și pp. 192-202. El preciza că „parte din acest material a mai fost publicat, iar parte nu”, făcând referire la Melchisedec. Dar Erbiceanu omitea unele acte importante referitoare la situația Mitropoliei Moldovei din a doua jumătate a secolului al XIV-lea, ceea ce face să nu-l depășească pe Melchisedec. Problema a fost reluată de primul istoric bisericesc român, Prof. Nicolae Dobrescu, care a scris primele monografii documentate și supuse acriviei științifice, în cele două lucrări ale sale: *Întemeierea mitropoliilor și a celor dintâi mănăstiri din țară*, București, 1906, și *Din istoria bisericii Române. Secolul al XV-lea. Studiu istoric*, București, 1910. Lucrările au rămas de referință, deși unele informații au fost depășite de cercetarea ulterioară. A.D. Xenopol, autorul primei sinteze științifice asupra istoriei noastre, *Istoria Românilor din Dacia Traiană*, ediția I, în 6 volume, 1888-1893, abordase și el problema, dar tangențial. Același lucru făcuse și Dimitrie Onciu, în cunoscutele sale lucrări *Teoria lui Roesler* (1885-1886) și *Originile principatelor române* (1899), dar Nicolae Dobrescu i-a depășit și a făcut din problema întemeierii mitropoliilor românești o temă serioasă de cercetare științifică. El l-a stimulat sau poate l-a incitat pe Nicolae Iorga, care, în 1913, a ținut o comunicare la Academia Română, intitulată *Condițiile de politică generală în care s-au întemeiat bisericile românești în veacurile XIV-XV*, comunicare ce a fost publicată în „Analele Academiei Române, secțiunea istorică”, și reeditată în N. Iorga, *Studii asupra evului mediu românesc*, București, 1984. Iorga a oscilat, însă, între a-l recunoaște pe Iosif Mușat ca rudă a familiei domnitoare și a-i nega această calitate, susținând că era pur și simplu român. Ideea a fost preluată de ucenicul său, C. Marinescu, în lucrarea *Înființarea mitropoliilor în Țara Românească și în Moldova*, București, 1924, care a fost de fapt o comunicare la Academia Română, și care nu depășea stadiul cercetărilor de până atunci. Un străin, Vitalien Laurent, avea să sancționeze această oscilație a celor doi istorici români în lucrarea *Aux origines de l'Église de Moldavie. Le métropolitaine Jeremie et l'évêque Joseph*, în „Revue des études byzantines”, vol. V, 1947. Acesta susține rudenția primului mitropolit al Moldovei cu familia domnitoare, idee care se va confirma de cercetările și descoperirile ulterioare. Manualul de *Istoria Bisericii Române*, București, 1957, vol. I, p. 179, al Pr. prof. Gh. I. Moisescu, Ștefan Lușța și Alexandru Filipașcu, făcând o trecere în revistă a stadiului cercetării de până atunci, stabileau anii 1391, ca *terminus ante quem*, și 1387, ca *post quem*, când fuseseră hirotoniți cei doi ierarhi moldoveni, Iosif și Meletie, de Antonie al Hali-ciului. Implicit acești ani erau ai înființării mitropoliei dar nu ai recunoașterii. Ei susțineau chiar că Petru Mușat s-a adresat Patriarhiei ecumenice pentru înființarea mitropoliei Moldovei, în preajma anului 1390. Cercetarea ulterioară avea să infirme ipoteza lor.

¹³ J. Darrouzes, *Ekthesis nea. Manuel des pittakia du XIVe siècle*, în „Revue des études byzantines”, tom. XXVII, 1969, pp. 5-127.

cu statut canonic recunoscut de Patriarhia ecumenică, înainte de septembrie 1386, când este atestată documentar pentru prima oară într-un *Manual de cancelarie bizantină*, intitulat *Εκθειςικ νεα – Expunere nouă*. Se presupune că acest eveniment s-a petrecut prin anii 1381-1386, deci în timpul domniei lui Petru Mușat (1375-1391) și a Patriarhului ecumenic Nil (1379-1388)¹⁴. Menționăm faptul că *Manualul*¹⁵ trebuia să ofere celor ce alcătuiau actele și scrisorile patriarhale modele de adresare și avea înșirate scaunele patriarhale, mitropolitane, arhiepiscopale și episcopale. Aici se găsesc două știri care privesc Biserica Românească: prima, despre recenta înființare a două mitropolii în Țara Românească, și a doua cu următorul text: *Εγενετο εφ' ημον και μητροπολιτης Βιδυνης και Μαυροβλαχιας ετερος*, adică „a fost făcut în timpul nostru un mitropolit la Vidin și altul la Moldovlahia”¹⁶.

Profitând de raporturile de bună vecinătate cu Polonia¹⁷, Petru Mușat a trimis la Halici, unde păstora mitropolitul Antonie, doi

¹⁴ Am folosit ediția a II-a, vol. I, București 1992, pp. 276-277.

¹⁵ Titlul complet este următorul: *Expunere nouă. Cum scrie acum patriarhul Constantinopolului către Papă și către ceilalți patriarhi și arhiepiscopi, precum și către mitropoliți și către împărați și către stăpânitorii lumești. Care este acum rânduiala scaunelor ce depind de patriarhul Constantinopolului și care arhiepiscopii și episcopii au fost înălțate mitropolii. Cum scriu mitropoliții către acest patriarh și către ceilalți patriarhi și către împărați și către alți câțiva. S-a scris expunere de față la 1 septembrie, anul 6895(1386) indictionul X.*

¹⁶ A se vedea, pe larg, istoria textului, cunoscut și înaintea lui Darrouzes, la Arhimandritul Ciprian Zaharia, *Iosif I Mușat, întâiul mare ierarh român*, Editura Episcopiei Romanului și Hușilor, 1987, pp. 29-31.

¹⁷ În 1387, Petru Mușat s-a deplasat în Polonia, la Lwow, și a depus omagiu de credință regelui Vladislav Jagello, dorind prin acest sistem de relații, specific Europei feudale, să asigure liniștea statului său. El fusese martor la refacerea puterii vecinilor lui, ungurii și polonezii, căci la moartea lui Ludovic cel Mare, în 1382, cele două fiice care au moștenit uriașul său regat l-au împărțit și s-au căsătorit, una cu Sigismund de Luxemburg, care devine rege al Ungariei (și din 1410 împărat al Germaniei), iar a doua cu prințul Lituaniei, Vladislav Jagello, care a trecut la creștinism, cu această ocazie, și a reunit sub stăpânirea sa Polonia și Lituania. Bunele raporturi sunt dovedite și de faptul că Petru Mușat împrumută, în 1388, pe Vladislav cu 3.000 de ruble de argint, o sumă foarte mare, pentru care regele puneu zălog Pocuția, denumire cu care este cunoscut ținutul Halicului, pe care domnul avea voie să-l ocupe în caz de neachitare a datoriei. Pe acest teritoriu destul de întins se aflau cetăți importante, răspândite pe o suprafață de 8.000 km², iar Halicul se afla chiar la marginea dinspre Moldova. Se pare că spre sfârșitul domniei, nerestituindu-i-se datoria, Petru a și ocupat Pocuția. Cf. Const. C. Giurescu și Dinu C. Giurescu, *Istoria românilor*, vol. 2, București, 1976, p. 41.

călugări moldoveni pentru a fi hirotoniți arhieriei. Aceștia erau Iosif, rudă cu familia domnitoare, și Meletie. Nu se cunoaște exact anul hirotoniei celor doi, dar, cu siguranță, nu putea fi înainte de 1386 și nici mai târziu de iulie 1391. Nu mai înainte de 1386, pentru că este anul cel mai târziu când a fost recunoscută Mitropolia Moldovei, ca unitate eclezială canonică, de Patriarhia Ecumenică, și nu mai târziu de iulie 1391, când Mitropolitul Antonie trecea la cele veșnice. De fapt, putem considera adevărată ipoteza că „hirotonia lui Iosif și Meletie să fi avut loc după intrarea acestor teritorii, ca zălog, în stăpânirea Moldovei, deci în 1388, 1389 sau 1390”¹⁸.

Împăcarea s-a realizat sub urmașul lui Antonie IV, patriarhul Matei I (1397-1410) și în timpul domniei lui Alexandru cel Bun. Odată urcat pe scaunul mușatinilor, Alexandru cel Bun (1400-1432) a căutat să detensioneze raporturile cu cea mai înaltă autoritate bisericească a Răsăritului Ortodox, fie și numai pentru faptul că moldovenii simțeau ca o apăsare anatema aruncată asupra lor.

Din acest moment asistăm la o dezvoltare culturală a statului feudal Moldova, dar și la o înflorire a culturii teologice în spațiul moldav. Numeroși arhieriei care s-au succedat pe scaunele episcopale ale Moldovei și-au adus aportul lor, iar o atenție deosebită era acordată traducerilor patristice, folosindu-se filiera slavonă. De fapt, aici stă și marea „minune” a spațiului românesc, în întregul său, căci a păstrat caracteristicile creștinismului de sorginte latină, în ceea ce privește terminologia dogmatică, însă sufletește s-a dezvoltat în spațiul răsăritean, prin intermediul culturii slavone. De aceea, limba slavonă a fost pentru spațiul românesc și mijlocul cel mai bun de păstrare a filiației noastre duhovnicești răsăritene.

Presupunem că primele manuscrise slavone au pătruns în spațiul românesc încă din secolul al X-lea, însă curgerea timpului a făcut ca acestea să se piardă. Unii cercetători susțin că două dintre cele mai vechi texte slave cunoscute ar fi fost scrise în secolul al IX-lea în teritoriile nord-dunărene. Numărul acestor manuscrise a crescut după dezvoltarea statală și organizarea bisericească, dar și după întemeierea marilor centre monahale care au dominat orizontul spiritual românesc. Un aport deosebit l-au adus și ierarhii care, după vreme, au păstorit Biserica Moldovei. Astfel, Teoctist II

---

¹⁸ Arhim. Ciprian Zaharia, *op. cit.*, p. 43.

(1508-1528) a continuat opera de copiere de manuscrise. S-au copiat, din porunca sa, câteva manuscrise slavone, dintre care menționăm o *Psaltire* și un *Tipic* dăruit mănăstirii lui de metanie. Mitropolitul Grigorie Roșca, 1546-1551, a susținut munca diaconului Mihail, care în 1550-1551 copia un Tetraevanghel, frumos legat și gravat ceva mai târziu. Viața culturală a cunoscut o înflorire fără precedent în Moldova, dar credem că în mod deosebit la Voroneț, unde își fac apariția zorii limbii române. Aici s-au găsit, printre multele manuscrise slavone și două monumente ale culturii românești și anume *Codicele Voronețian* și *Psaltirea Voronețiană*. Poate o atentă cercetare a legăturilor culturale între cele trei provincii românești va aduce mai multă lumină asupra primelor manuscrise românești din Moldova.

Mai lungă a fost păstoria lui Grigorie II de la Neamț, 1552-1564, și mai bogată în împliniri. Pentru noi este important însă faptul că un *Sbornic*, în 1557, și o *Alexandrie*, în 1562, ambele în limba slavonă, erau copiate din porunca sa, de ierodiaconul Ilarion, și dăruite mănăstirii Neamț. Tot acestei mănăstiri îi mai dăruia, în 1560, o cruce de mari dimensiuni, executată de același Nichifor care lucrase și pentru Grigorie Roșca.

În ciuda instabilității domniei¹⁹, Biserica s-a bucurat apoi de liniște, iar prima jumătate de secol a fost acoperită de doi mitropoliți: Anastasie Crimca și Varlaam.

Anastasie Crimca sau Crimcovici²⁰ și-a înscris numele în istoria Bisericii și a culturii române prin manuscrisele sale cu miniaturi,

¹⁹ Au domnit în prima jumătate de secol: Ieremia Movilă, Simeon Movilă, Constantin Movilă, Ștefan Tomșa II, Alexandru Movilă, Radu Mihnea, Gaspar Grațiani, Alexandru Iliș, Miron Barnovschi, Alexandru Coconul, Moise Movilă și Vasile Lupu. Cu excepția lui Vasile Lupu, domniile celorlalți au fost foarte scurte. Unii au domnit și de câte două ori.

²⁰ Pr. prof. dr. Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, vol. II, București, 1981, pp. 5-14; N. Grigoraș, *Mitropolitul Anastasie Crimca*, în „Mitropolia Moldovei și Sucevei”, XXXIV (1958), nr. 3-4, pp. 296-314; V. Gonța și Al. Gonța, *Mitropolitul Anastasie Crimca, fondatorul celui dintâi spital în Moldova*, în „Mitropolia Moldovei și Sucevei”, XXXVIII (1962), nr. 1-2, pp. 33-39; Emil Turdeanu, *Le metropolite Anastase Crimca et son œuvre littéraire et artistique (1608-1629)*, în „Revue d'études slaves”, tom. 29, 1959, pp. 88-114; G. Popescu Vâlcea, *Școala miniaturistică de la Dragomirna*, în „Biserica Ortodoxă Română”, LXXXVI (1968), nr. 3-5, pp. 455-468; nr. 7-8, pp. 959-972; nr. 9-10, pp. 1186-1211; nr. 11-12, pp. 1343-1359; LXXXVII (1969), nr. 1-2, pp. 197-209; *Idem, Anastasie Crimca*, București, 1972.

în limba slavonă. În Moldova exista o tradiție sau o școală, cu o bogată activitate miniaturistică, încă din timpul lui Ștefan cel Mare și Sfânt, la Putna și Neamț. Școala creată la Dragomirna, de marele ei ctitor, a întrecut pe cele dinainte. Cele peste douăzeci și cinci de manuscrise cunoscute din timpul lui Anastasie Crimca sunt împodobite, în majoritate, cu miniaturi. Ele sunt răspândite astăzi în diferite locuri. Astfel, muzeul Mănăstirii Dragomirna păstrează șapte exemplare: trei *Tetraevanghele*, trei *Liturghiere* și o *Psaltire*, toate cu miniaturi; Biblioteca Academiei Române păstrează două exemplare din *Apostol*; un *Apostol*, ce se află la în Biblioteca de Stat din Viena, este scris pe pergament și împodobit cu miniaturi chiar de Mitropolit, în 1610; la Muzeul de Stat din Moscova se găsesc cinci lucrări: *Sbornic* sau *Zlataust*, *Penticostar* pe pergament cu miniaturi, *Triod* înflorat, *Psaltire* cu miniaturi, *Proloage sau viețile sfinților pe ianuarie-aprilie*; tot la Moscova, într-o bibliotecă se mai găsesc și un *Pateric* și *Proloagele* pe lunile mai-august; la Biblioteca Saltîkov Scedrin din Petersburg se află o *Psaltire*, un *Tipic* și *Cronica universală* a lui Simion Magistrul sau Logotetul; la Liov se găsesc trei exemplare: un *Tetraevanghel* cu miniaturi, *Viețile Sfinților* și *Pandectele lui Nikon*; la Dresda se află *Opera lui Petru și Ioan Damaschinul*. Înșiruirea ar putea să continue deoarece numărul manuscriselor rămase de la Mitropolit și ucenicii săi este impresionant. Și numărul ucenicilor este considerabil. Ne mulțumim să menționăm doar câțiva: diacul Dumitrașcu Belinschi, care și-a pus semnătura pe trei dintre manuscrisele aflate la Dragomirna, monahul Teofil de la Voroneț, care a copiat *Tetraevanghelul* de la Liov, zugravul Ștefan din Suceava, diacul Petru, diacul Vasile, monahul Pahomie, popa Manoil din Suceava ș.a.

Urmașul său, Varlaam Moțoc, de la Mănăstirea Secu, deși a păstorit sub patru domnitori: Alexandru Iliăș (1631-1633), Miron Barnovschi (1626-1629 și 1633), Moise Movilă (1633-1634) și Vasile Lupu (1634-1653), a îmbinat armonios grijile și responsabilitățile gospodărești ale mănăstirii cu cele cărturărești²¹. El a trudit la tălmăcirea „pre grai românesc” a operei de căpătâi a Sfântului Ioan Scărarul, *Scara* sau *Leastvița* (1618), lucrare ascetică atât de trebuitoare

---

²¹ Augustin Z.N. Pop, *Neamul mitropolitului cărturar Varlaam al Moldovei*, în „Biserica Ortodoxă Română”, LVII (1939), nr. 5-6, pp. 315-320.

călugărului, dar și mireanului, deopotrivă. Lucrarea a rămas în manuscris, la vremea respectivă Moldova neavând tipar, iar atunci când s-au pus bazele primei tiparnițe, au existat alte priorități²².

2. Traducerile patristice din scriptoriul de la Putna

Pe 10 iulie 1466, într-o zi de joi, se sfințea locul și se punea piatra de temelie a Mănăstirii Putna²³, prima ctitorie a Sfântului Voievod Ștefan cel Mare, gândită dintru început ca loc de îngropăciune pentru el și urmașii lui. În anul următor, 1467, domnul avea să înceapă opera de înzestrare a noii sale zidiri cu cărți de cult. Primii copiiști au fost călugări nemțeni: unii au lucrat la Mănăstirea Neamțu, alții chiar la Putna, unde fuseseră aduși să întemeieze obște, dimpreună și cu cel dintâi egumen, Ioasa²⁴. Prin „bifurcarea curentului de cultură alimentat de rezervele Mănăstirii Neamțu”, a luat naștere o epocă nouă în cultura Moldovei. Este adevărat, „o scădere pare să se fi ivit la Neamțu câțiva ani după inaugurarea ctitoriei lui Ștefan cel Mare”, deși, în mod sigur, nu se poate ca domnul să fi avut o asemenea intenție.

Din bogata producție a scriptoriului de la Putna, o bună parte a fost destinată chiar acestei mănăstiri, dar destule manuscrise au fost copiate aici pentru alte lăcașuri de închinăciune. De-a lungul veacurilor, pe căi diferite și din motive diverse, foarte multe dintre aceste manuscrise și-au schimbat proprietarul, ajungând în biblioteci publice sau în colecții particulare, din țară, dar mai ales din afara hotarelor țării.

---

²² I, *Viața mitropolitului Varlaam al Moldovei*, în „Mitropolia Moldovei și Sucevei”, XXXIII (1957), nr. 10-12, pp. 742-774.

²³ *Cronicile slavo-române din sec. XV-XVI publicate de Ion Bogdan*, ediție revăzută și completată de P.P. Panaitescu, București, 1959, p. 62 (Letopisețul Putna II); Grigore Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, ediția a 11-a, îngrijită de P.P. Panaitescu, București, 1959, p. 92. Letopisețul Putna I și traducerea românească a letopisețului de la Putna dau data de 4 iunie (*Cronicile slavo-române*, pp. 49, 71).

²⁴ Emil Turdeanu, *Manuscrise slave din timpul lui Ștefan cel Mare*, în *idem*, *Oameni și cărți de altădată*, ediția I, îngrijită de Ștefan S. Gorovei și Maria Magdalena Szekely, note complementare, traduceri și postfață de Ștefan S. Gorovei. București, 1997, pp. 43-44; Ioan Ivan, Scarlat Porcescu, *Mănăstirea Neamț*, Iași, 1981, p. 283 și nota 19; Liviu Pilat, *Biserica și Putere în Moldova în a doua jumătate a secolului XV*, în AP. I, 2005, pp. 140-143.

Cele mai vechi manuscrise copiate de monahii putneni pentru alte biserici datează, firește, din timpul domniei lui Ștefan cel Mare.

Șirul lor începe cu un *Octoih*, a cărui însemnare dedicatorie a fost doar parțial citită de necunoscători ai istoriei noastre. Așa se face că până acum, nu s-a încercat identificarea bisericii căreia i-a fost hărăzită această carte de Ștefan Vodă. Este vorba, fără îndoială, de biserica din Războieni, care tocmai la această vreme se zidea (reamintesc faptul că sfințirea s-a făcut în 1496) și care are, într-adevăr, ca hram doar pe „Sfântul Arhistrateg Mihail” și nu – cum se obișnuiește – pe „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil”. Nu am găsit informații despre decorurile sale, dar simplul fapt că este vorba de un manuscris pe pergament spune destule despre calitatea și valoarea lui. Astăzi, acesta este în Rusia.

Trecerea ctitorului, a lui Ștefan cel Mare, în lumea dreptilor nu a atras după sine decăderea Mănăstirii Putna și, implicit, a școlii sale de copişti. Dimpotrivă. În 1523, Mitropolitul Teoctist al II-lea a comandat aici un *Tipicon*, copiat pe hârtie de arhimandritul Siluan. Mitropolitul l-a dăruit apoi Mănăstirii Neamțu, unde a rămas (după cum o dovedește și o însemnare din 1710) până în momentul în care a trecut în fondurile Bibliotecii Academiei Române.

Deși numeroase, manuscrisele plecate pentru totdeauna din biblioteca Putnei sunt, în chip evident, mult mai puțin scumpe și infinit mai puțin semnificative din punct de vedere artistic decât cele provenite din alte biserici. Pentru un istoric, însă, ele sunt la fel de însemnate, dat fiind că reprezintă, uneori, surse istorice de neînlocuit.

În 1475, ieromonahul Iacov de la Putna copia, din porunca lui Ștefan cel Mare, *Sintagma lui Matei Vlastares*. Potrivit unei însemnări (f. 34 v.), în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, manuscrisul se afla încă în Moldova. Azi, este în Rusia. Aceasta păstrează însemnarea: „În anul 6983 <1475>, cu darul și din porunca prea binecinstitorului și de Hristos iubitorului și de Dumnezeu încoronatului, a domnului nostru, Ioan Ștefan voievod, domn a toată Țara Moldovei, s-a scris această carte de pravilă pentru mănăstirea de la Putna, fiind arhieru atunci în Țara Moldovei preasfințitul mitropolit kyr Theoctist, în Putna fiind egumen arhimandritul ieromonah Ioasaf. S-a scris cu mâna mult păcătosului, nevrednicul ieromonah Iacov și s-a sfârșit în luna decembrie, 23 zile” (f. 323 v.).

„1342” (f. 244): „Anul 6972 <1464> de la începutul lumii”. „Iar de la nașterea lui Hristos până acum sunt o mie de ani 472, iar de la patimile lui Hristos o mie 439” (f. 324).

O însemnare cu o valoare istorică excepțională conține și manuscrisul *Tâlcuirii Evangheliei lui Ioan*, de Theofilact al Ohridei, copiat în 1509, la Putna, de monahul Eleazar. Din ea se vede că, la momentul trecerii sale în rândul dreptilor, Ștefan cel Mare era domn al Moldovei; astfel, orice speculație despre retragerea din domnie și călugărirea lui, precum și despre începutul domniei lui Bogdan al III-lea la o dată anterioară celei de 2 iulie 1504, se înlătură de la sine. Manuscrisul se mai găsea încă la Putna prin anii 1670-1671, când a fost citit – potrivit unei însemnări de pe ultima copertă, din lemn, a cărții – de Sava, viitor egumen al mănăstirii și apoi mitropolit al Moldovei. Manuscrisul a fost scos din Putna după această dată. Azi, acesta se găsește în Rusia²⁵.

Că manuscrisele Putnei erau citite cu adevărat o confirmă și alte însemnări, ale aceluiași Sava: una, pe o *Psaltire cu tâlc*, dataată în veacul al XV-lea și ajunsă în Statele Unite ale Americii, alta pe *Tâlcuirea Sfântului Grigorie Bogoslovul*, de Nichita din Heracleea, copiată pe hârtie, în 1511, la Putna, de ieromonahul Eftimie, la porunca lui Bogdan al III-lea. Acest din urmă manuscris, decorat cu frontispicii și inițiale în culori, se află acum în Rusia²⁶.

Alte însemnări de lectură, de pildă ale monahului Daniil sau ale ieromonahului Mardarie de la Putna se regăsesc pe paginile unui *Minei* pe mai, care conține și *Tâlcuirea Apocalipsei de Andrei din Cesareea*, păstrat de asemenea în Rusia.

---

²⁵ Ion-Radu Mircea, *Manuscrise necunoscute din vremea lui Ștefan cel Mare*, în *MI*, XIV, 1980, 11 (164), p. 60; Radu Constantinescu, *Vechiul drept românesc scris. Repertoriul izvoarelor (1340-1640)*, București, 1984, p. 239, MB 3 (cu anul greșit 1474); *idem*, *Manuscrise de origine românească din colecții străine*, p. 98, nr. 496 (cu anul greșit 1474).

²⁶ D. Mîoc, *Materiale românești din arhive străine*, pp. 334-335, nr. 4; Radu Constantinescu, *Glose teologice inedite din secolul al XV-lea*, în „Biserica Ortodoxă Română”, XCV (1977), nr. 7-8. pp. 808-809, 811; *idem*, *Texte românești în arhive străine. Nichita din Heracleea, Comentarii la cele 16 cuvântări ale lui Grigore de Nazianz*, București, 1977, p. 25; *idem*, *Manuscrise de origine românească din colecții străine*, p. 99, nr. 500.

3. Manuscrise din scriptoriumul de la Neamț

Primele manuscrise liturgice slave păstrate, copiate la noi, aparțin secolelor XIII-XIV, între care se numără și câteva *Tetraevanghele*. În „școala de copişti” creată de ieromonahul Gavriil Uric la Mănăstirea Neamț, în prima jumătate a secolului al XV-lea s-au copiat alte *Tetraevanghele*, dar și traduceri din Sfinții Părinți răsăriteni. Același lucru se poate spune și despre „școlile de caligrafiere” de la mănăstirile Neamț și Putna din timpul lui Ștefan cel Mare: s-au copiat mai multe *Tetraevanghele*, *Mineie* și scrieri ale Sfinților Părinți. Dar dintre *Liturghiere* și *Molitvelnice* – fiind cele mai mult folosite între cărțile de cult – au ajuns foarte puține exemplare până la noi; se adaugă și faptul că, de obicei, ele se puneau pe pieptul unui preot răposat, încât și din această pricină multe au dispărut.

Dintre Sfinții Părinți, cel mai mult a fost cunoscut în spațiul monahal românesc Sfântul Ioan Gură de Aur. Acesta a intrat în conștiința românească nu numai prin intermediul Liturghiei care-i poartă numele, ci și prin traducerea și difuzarea operei sale pe întreg spațiul geografic, etnic și spiritual românesc. Presupunem că unele dintre lucrările sale – în speță predicile – vor fi fost cunoscute curând după moartea sa în fosta provincie romană (devenită apoi romano-bizantină) Scythia Minor, respectiv în cadrul Episcopiei Tomisului, devenită apoi Mitropolie, cu 14 eparhii sufragane. Este exclus ca ierarhii de la Tomis – toți, oameni de cultură – să nu-i fi cunoscut opera, mai ales cea predicatorială; unele dintre omiliile și lucrările sale vor fi fost cunoscute în limba greacă, altele în traducere latină.

Mult mai târziu, în perioada în care era folosită limba slavonă în bisericile noastre, în marile mănăstiri voievodale – mai ales în Moldova – s-au realizat numeroase manuscrise slavone, apoi românești, cu opera Sfântului Ioan Gură de Aur, mai ales din *Omiliile* sale, care erau cunoscute sub numele de „Zlatouste”. După opinia slaviștilor Zlatca și Ioan Iufu, un număr de opt sau zece manuscrise cu scrieri patristice slavone ar fi fost comandate de domnitorul Alexandru cel Bun la Mănăstirea Studion din Constantinopol, de unde au fost aduse în Moldova (șase sunt azi la Mănăstirea Dragomirna). Acestea ar fi servit apoi ca prototipuri pentru

unele manuscrise care au fost copiate la noi în secolul al XV-lea²⁷. Se pare că Manuscrisul slavon 152 din Biblioteca Academiei Române, cuprinzând foarte multe cuvântări ale Sfântului Ioan Gură de Aur, ar fi fost copiat în Mănăstirea Neamț pe la sfârșitul secolului al XIV-lea²⁸.

Renumitul ieromonah-copist și miniaturist Gavriil Uric din Mănăstirea Neamț, cu o activitate îndelungată, între anii 1424 și 1449, a copiat, între altele, în 1443, un manuscris intitulat *Mărgăritarele Sfântului Ioan Gură de Aur*, cu 371 file²⁹. Alte manuscrise au fost realizate tot în cadrul „școlii de copişti” din Mănăstirea Neamț, deci tot din secolul al XV-lea (Ms. 148, 149, 150, 151, 152 și 153 din Biblioteca Academiei Române). Toate cuprind cuvântări ale unor Părinți răsăriteni, între care și Sfântul Ioan Gură de Aur. Un alt manuscris (nr. 155), cuprinzând exclusiv *Cuvântările (Mărgăritarele) Sfântului Ioan* (604 file) a fost copiat la Muntele Athos, tot în secolul al XV-lea, dar a ajuns apoi la Mănăstirea Neamț; nu este exclus să fi fost copiat de un călugăr moldovean.

Spre sfârșitul secolului al XVIII-lea, în cadrul mării mișcări neoisihaste îndrumată de starețul Paisie de la mănăstirea Neamț (1722-1794), s-au copiat zeci de manuscrise cu texte din Sfinții Părinți și scriitorii postpatristici. Între cele aproximativ 300 de manuscrise aparținătoare „școlii paisiene” de traducători și copişti de la Neamț și Secu, foarte multe cuprind texte hrisostomice. De pildă, un catalog cu manuscrise și cărți nemțene prezintă un manuscris din 1795, „tălmăcit” pentru prima oară în românește de către dascălul Isaac (cca. 1750-1817), și anume *Omiliile la Evanghelia de la Matei*³⁰. Același Isaac copia o *Arătare de Scripturile lui Ioan Gură de Aur și Tâlcuirea psalmului 140*³¹. Dar același Catalog prezenta și

²⁷ Ioan Iufu și Zlatca Iufu, *Colecția Studion*, în „Biserica Ortodoxă Română”, LIIIV (1969), nr. 7-8, pp. 817-835; Mitropolit Nestor Vornicescu, *op. cit.*, p. 206.

²⁸ P.P. Panaitescu, *Manuscrise slave din Biblioteca Academiei*, I, București, 1959, pp. 200-210.

²⁹ *Ibidem*, pp. 168-171 (Ms. 136).

³⁰ Pr. D. Fecioru, *Un catalog vechi de manuscrise și cărți ale bibliotecii Mănăstirii Neamțului*, în „Biserica Ortodoxă Română”, LIX (1941), nr. 7-8, p. 423. Vezi și introducerea lui Pr. D. Fecioru la Sf. Ioan Gură de Aur, *Scrieri. Omilii la Matei*, col. PSB, 23, București, 1994, p. 9.

³¹ D. Fecioru, *op. cit.*, pp. 419 și 424.

un alt manuscris, se pare tot cu *Omilii la Matei*, care „s-au tălmăcit” de un ierodiacon Iosif³². Un alt manuscris cu *Omilii*, cu 1282 file, are următoarea însemnare finală: „S-au tălmăcit de pre limba elinească pre limba rumânească de smeritul între monahi Rafail, la anii 1804, în mănăstirea Neamțului, în soborul starețului Paisie” (azi Biblioteca Academiei Române, Ms. 1456)³³.

Între cei mai activi traducători de literatură patristică din școala paisiană de la Mănăstirea Neamț se numărau și doi cunoscuți călugări, ieromonahul Gherontie și ierodiaconul Grigorie (viitorul mitropolit al Ungrovlahiei, Grigorie Dascălul, trecut în rândul sfinților în 2005). Astfel, ieromonahul Gherontie Dascălul († 1813) a tradus cartea *Apologhia adecă cuvânt sau răspuns împotriva socotelii celor fără de Dumnezeu* (ediția I, Neamț, 1816, ediția a II-a, București, 1819). În ediția a doua, la paginile 175-262, este inclusă și lucrarea Sfântului Ioan Hrisostom, *Dovedire împotriva iudeilor și a elinilor cum că Hristos iaste Dumnezeu din ceale ce în multe locuri pentru El s-au zis de prooroci*³⁴.

La îndemnul episcopului cărturar Iosif al Argeșului († 1820), ierodiaconul Grigorie, viitorul mitropolit, a tradus cartea Sfântului Ioan Gură de Aur *Șase cuvinte pentru preoție*, tipărită la București în 1820³⁵. În același an a tipărit, tot la București, *Cuvânt la Tăierea Capului Sfântului Ioan Botezătorul* (o nouă ediție în 1827)³⁶.

După ce a fost promovat în scaunul mitropolitan, în 1823, Grigorie Dascălul a tipărit și alte traduceri din literatura patristică, între care și *Cuvinte... ale Sfântului Ioan Gură de Aur*. În 1833, pe când era exilat la Buzău de autoritățile rusești de ocupație, a tradus și tipărit acolo alte două lucrări: *Cartea ce să numește Împărțirea de grâu a Sfântului Ioan Gură de Aur, cuprinzătoare de învățătură și năravuri*

³² *Ibidem*, p. 424.

³³ Gabriel Ștrempele, *Catalogul manuscriselor românești din B.A.R.*, nr. 1-1600, vol. I, București, 1972, p. 337.

³⁴ BRV, III, pp. 136 și 288-289; D. Fecioru, *Bibliografia traducerilor în românește din literatura patristică*, Vol. I: 1691-1833, București, 1937, p. 106.

³⁵ BRV, III, pp. 330-331 și D. Fecioru, *Bibliografia traducerilor...*, p. 119, și Constantin N. Tomescu, *Mitropolitul Grigorie IV al Ungrovlahiei*, Chișinău, 1927, pp. 140-141.

³⁶ BRV, III, p. 535, și N. Tomescu, *op. cit.*, pp. 146-147; D. Fecioru, *Bibliografia traducerilor...*, p. 119.

(3 foi + 489 p.), cu 57 cuvântări, și *Cartea ce să numește Puțul Sfântului Ioan Gură de Aur* (3 foi + 430 p.), cu 48 cuvântări³⁷.

Un alt mare traducător din opera Sfântului Ioan Gură de Aur a fost Mitropolitul Moldovei Veniamin Costachi (1768-1846). A tradus *Omiliile la Faptele Apostolilor și la Epistolele Sfântului Apostol Pavel* în șapte volume. A început traducerea în 1808 – pe când era înlăturat din scaun și se găsea la Mănăstirea Neamț – și a terminat-o abia în 1819. A fost regretabil că această traducere a rămas în manuscris, deși mitropolitul lăsase prin testament o sumă de bani pentru tipărire³⁸.

Cercetând fondul de manuscrise al Bibliotecii sinodale din Moscova, în 1973, cercetătorul Radu Constantinescu a descoperit câteva file dintr-un manuscris slav³⁹, copiat cu puțină vreme înaintea unui cutremur din 1411, „în vremea voievozilor Mircea și Mihail”, unde a putut citi referiri precise asupra scriitorilor și tradiției literare antice, dar, mai ales, a găsit fragmente din cele „16 Cuvântări” ale lui Grigorie de Nazianz, însoțite de comentariul lui Nichita de Heraclea⁴⁰. Acest comentariu alcătuit în grecește de monahul paflagon Nichita pe la sfârșitul secolului XI a fost tradus în slavă, probabil prin părțile Vidinului, iar traducătorul român din secolul al XIV-lea, folosind această versiune, singura

³⁷ C.N. Tomescu, *op. cit.*, pp. 152-153, și D. Fecioru, *Bibliografia traducerilor...*, pp. 138-145.

³⁸ Nestor Vornicescu, *Literatura patristică în preocupările mitropolitului Veniamin Costachi*, în „Mitropolia Moldovei și Sucevei”, XLIII (1967), nr. 1-2, pp. 49-60 (și în vol. său *Biruit-au gândul. Studii de teologie istorică*, Craiova, 1998, pp. 442-444).

³⁹ Vezi mss. slav nr. 341 (322 file) din Biblioteca Academiei Române (cf. P.P. Panaitescu, *Catalogul manuscriselor slave din Biblioteca Academiei Române*, vol. II (manuscris dactilografiat), cuprinzând manuscrisele de la nr. 301 la 600.

⁴⁰ Nestor Vornicescu, *Literatura patristică...*, p. 61. Această colecție este selectată din totalul de 45 de cuvântări ale Sfântului Grigorie și are următorul cuprins: *Două Cuvântări la Sfințele Paști, La Duminica cea nouă (a Tomii), Cuvânt la Rusalii, Despre Macabei, Despre mucenicul Ciprian, Contra lui Iulian Apostatul, La nașterea lui Hristos, La înmormântarea lui Vasile cel Mare, La sfânta Bobotează, Despre Sf. Atanasie, Despre Sf. Grigorie de Nyssa, Cuvânt de plecare din Constantinopol rostit înaintea a 150 de episcopi, Despre iubirea de săraci, Despre tatăl său care tăcea față de flagelul grindinei*. Cf. *ibidem*, pp. 213-214. Acest manuscris din 1411, care apare împreună cu un exemplar din *Hexaimeronul* lui Ioan Exarhul, a fost descris de E. Turdeanu, *Un manuscris religios din timpul lui Mircea cel Bătrân*, în „Ființa românească”, 7, 1968, pp. 57-58, cf. *ibidem*, p. 183, nota 203.

accesibilă de altfel, a luat din el numai lucrurile referitoare la istoria civilizației antice⁴¹.

Un manuscris cu același conținut, incluzând și *Scara Sfântului Ioan Scărarul*, a fost caligrafiat, în 1413, de talentatul copist Gavriil Uric, devenind astfel capodoperă a epocii și a întregii noastre literaturi bisericești medievale. Este vorba despre câteva pagini patristice conținute în manuscrisele noastre slavone, care sunt mai vechi cu aproximativ zece ani față de ceea ce se cunoștea până acum ca aparținând operei lui Uric de la Neamț⁴². Astfel, ajutat fiind de alți doi copiiști⁴³, în 1413, Uric a dat la lumină pentru Biserica noastră din Moldova, dar și pentru posteritate, o amplă antologie cu texte din opera Sfântului Grigorie Teologul și *Scara Sfântului Ioan Sinaitul*. Manuscrisul monahului Gavriil Uric, cu un bogat conținut patristic, este înregistrat cu numărul 1494 în fondul 196 Mazurin al Arhivelor Centrale de Stat din Moscova⁴⁴ și reprezintă cea dintâi mărturie cronologică asupra activității culturale din Moldova Mușatinilor (cel puțin până acum). Acest manuscris împreună cu un altul de la 1424, despre care vom vorbi mai încolo, sunt cele mai vechi documente, dar și cele mai sigure asupra istoriei literaturii și gândirii românești din Evul Mediu moldovean. În felul acesta, *Cuvântările Sfântului Grigorie de Nazianz* au devenit nu numai pentru Moldova, ci și pentru Țara Românească, primul monument de cultură locală, cum bine sesiza cercetătorul amintit anterior⁴⁵. Ceea ce a făcut ca Sfântul Grigorie să fie printre primii Părinți a căror operă s-a tradus la noi, fie și numai în slavă – fapt

⁴¹ R. Constantinescu, *op. cit.*, p. XV.

⁴² Mitropolit Nestor Vornicescu, *Scrieri patristice...*, pp. 211-212.

⁴³ Sorin Ulea arată că la transcriere au participat trei copiiști: primul a fost Uric, care a transcris 302 file, iar ceilalți doi au transcris, unul 36 de file și celălalt 17 file (manuscrisul are 355 file). O a patra mână apare la sfârșitul textului (f. 355^v): „În anul 6921 (1413), popa Dometian a terminat această carte”, la care Uric a adăugat și el: „Cu mâna lui Gavriil”. Vezi Gavriil Uric. *Studiu paleografic*, „SCIA”, 28, 1981, p. 60, n. 98; Mitropolit Nestor Vornicescu, *Scrieri patristice...*, p. 212, n. 320.

⁴⁴ Acest opus omiletic are o copertă deosebită, conținând titlul, numărul pieselor și numele autorului zugrăvit în centru, cu caractere aurite, în chipul crucii, iar deasupra inscripția: „Această carte cuprinde 16 Cuvinte”. Glosele lui Nichita sunt marginale, iar redacția este medio-sârbă. Cf. R. Constantinescu, *Manuscrise de origine românească în colecții străine. Repertoriu*, București, 1986, p. 93.

⁴⁵ *Idem*, *Texte...*, p. XV.

ce dovedește oricum preocuparea pentru literatura patristică – a fost bogăția de idei teologice, ele însele de o rară înălțime religioasă și literară⁴⁶. Pentru celebritatea ce o păstrase – iată, peste secole – era firesc ca el să fie dintre cei aleși spre a fi traduși pentru literatura din țările noastre, exercitând o teribilă atracție printre copiii români.

Ulterior, întreaga operă a lui Nichita de Heraclea a fost tradusă în slavă, pătrunzând, cum am văzut, de timpuriu și la noi, atât în formă slavă, cât și în variantă greacă. Lucrarea a fost foarte răspândită și se mai cunoaște că a fost transcrisă de șase ori. Primul care a început retranscrierea a fost Gavriil Uric. Manuscrisul al doilea, identic cu cel din 1413, îi aparține tot acestuia, așa cum, de altfel, el însuși mărturisea: „În anul 6932 (1424) Gavriil Monahul a scris această carte” (f. 266v). Acest manuscris se păstrează în Biblioteca Unională din Moscova, în fondul 218, purtând numărul 178, *Noul Neamț 14 (14) 22*⁴⁷. Codicele aflat până în 1868 la Mănăstirea Neamț a fost adus la Chițcani (Noul Neamț) de arhimandritul Andronic, purtând încă eticheta acestei mănăstiri: cota 727 (1477) din 1932, alături de cea din vremea lui Paisie Velcikovski (nr. 22)⁴⁸. Acesta este exemplarul celor 16 *Cuvântări* grigoriene copiate de Uric în 1424 și semnalat abia în 1898 de A. Jacimirskij⁴⁹. Învățatul citat afirma, în 1899, că manuscrisul ar conține și comentariul lui Nichita. Acest codice conține 266 file legate în pergament și lemn îmbrăcat cu catifea. Titlurile sunt scrise cu miniu, iar textul cuvântărilor este ornat cu vrejuri și cu cârcei. Ortografia este medio-bulgară, ceea ce arată că Uric trecuse la faza de ortografie sârbă. O a treia copie a acestei antologii, din prima jumătate a sec. al XV-lea sau de la mijlocul acestui secol, provine de la Mănăstirea Moldovița, păstrându-se azi la Dragomirna. Această copie (mss. 922, fond 178, Biblioteca Unională Moscova) a fost opera ucenicilor lui Uric. Este vorba de o copie identică cu celelalte două anterioare, realizată

⁴⁶ Pr. prof. I.G. Coman, *Patrologie*, București, 1958, p. 180.

⁴⁷ Mitropolit Nestor Vornicescu, *Scrieri patristice...*, pp. 213-214; R. Constantinescu, *Manuscrise...*, p. 113.

⁴⁸ R. Constantinescu, *Texte...*, p. 19.

⁴⁹ *Slovjanskaja rukopisi Njameckago monastyrya v Rumynij*, în „Drevnosti Trudy Slavjanskoij...”, II, 2, Moscova, 1898, pp. 1-109 și Grigorij Cambblack, St. Petersburg, 1904, pp. 345-378, nr. 17, *apud ibidem*.

de monahul Casian, probabil în 1471, la Putna, de redacție medio-bulgară⁵⁰. Se mai cunosc încă două copii, păstrate de data aceasta pe teritoriul țării: manuscrisele slave 141 și 142 B.A.R.⁵¹. Primul este de la Mănăstirea Neamț, iar prima sa parte (f. 2-386v) cuprinde cele 16 *Cuvântări*, fără nici un comentariu. Inedit este că el a fost copiat în prima parte a secolului al XV-lea la Mănăstirea Xenofont din Sfântul Munte Athos⁵². Partea a doua („*A lui Nichita de Heracleea. Tâlcuirea Cuvintelor celui întru sfinți Părintelui nostru Grigorie arhiepiscopul Constantinopolului Teologul*”), cuprinsă între filele 387-415^v, a fost copiată în Moldova, la sfârșitul sec. XV. Manuscrisul 142, cu 253 file, aparține tot secolului XV, fiind scris la Mănăstirea Neamț. Cuprinde cele 16 *Cuvântări*, cu comentariul lui Nichita intercalat pe parcursul textului. La fila 253 găsim însemnarea: „Această carte numită *Grigorie Bogoslov*, dacă cineva îndrăznește s-o ia din biserică, să fie blestemul”⁵³.

În afara celor șase copii există și alți codici slavo-români care conțin piese răzlețe din corpul operei grigoriene, codici ce se pot găsi în bibliotecile românești⁵⁴. Asemenea piese conțin și unele manuscrise în traducere greacă, ulterioare apariției celor slave⁵⁵.

⁵⁰ R. Constantinescu, *Manuscrise...*, pp. 93, 99, 101, 127, 137, 163.

⁵¹ P.P. Panaitescu, *Manuscrisele slave din B.A.R.*, vol. I, Editura Academiei, 1959, pp. 175-178.

⁵² Vezi Pr. Ioan Moldoveanu, *Σχέσεις μεταξύ των ρουμανικών χωρών και του Αγίου Ορους, 1650-1863 (Relații între țările române și Sf. Munte Athos, 1650-1863)*, teză de doctorat, Tesalonic, 1999 (capitolul despre Mănăstirea Xenofont); vezi și în românește, ediția 2002 (același capitol).

⁵³ P.P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 178.

⁵⁴ Mai există în doi codici slavo-români, unul din epitafele alcătuite cu prilejul morții lui Vasile cel Mare, cel care în ediția benedictină *Opera omnia Sancti Grigorii Nazianzeni*, 2 vol., Paris, 1778-1840, reeditată de J. P. Migne, P.G., vol. 35-38, Paris, 1857-1858, poartă numărul 119. Pentru epitafele lui Grigorie, dintre care unele au fost copiate în *Antologia palatina* (Anthologie greque, I, livre VIII, tom VI, ed. P. Wartz, Paris, 1960), și A.G Peratikos, *Interprétation des tétrastiques de Grégoire de Nazianze par Nicetas le Philosophe appelé aussi David, d'après un manuscrit du XVIIIème siècle*. Aghioritiki Bibliotheki, 25, 1960, pp. 17-19, 94-96, 199-201, cf. R. Constantinescu, *Texte...*, p. 5. Primul codice este mss. slav 305 din B.A.R., scris în Moldova la mijlocul sec. XVI. Este vorba de o culegere de texte destinate lecturilor mănăstirești la marile sărbători de peste an. Epitaful se află la filele 6-7^v ale acestui *Sbornic*, fiind o parafrază în proză (f. 1-4^v) la Nichita monahul, fiul lui David. Al doilea codice este mss. slav 25 al Bibliotecii Filialei din Cluj a Academiei Române, scris la jumătatea sec. XVII și purtând note (la filele 1-3, 146^v), ce atestă citirea lui de

Mai târziu, cele 16 *Cuvinte* ale Sfântului Grigorie de Nazianz au fost traduse și în românește, iar apoi tipărite răzleț. Dar, în această fază a manuscriselor în traducere românească, cele 16 *Cuvinte* nu sunt singurele traduse, ci s-a întreprins traducerea și a altor fragmente din celelalte opere, precum discursurile, poeziile, scrisorile sale. Toate aceste manuscrise sunt rodul eforturilor unor oameni ai Bisericii care, poate numai în ideea de face canon în sfintele lor mănăstiri, în numele Mântuitorului, au preferat să copieze asemenea texte, până mai târziu în secolul al XIX-lea, deși demult tiparul își arătase efectele benefice. Nu se poate spune că opera lor a fost zadarnică, ci, dimpotrivă, a lăsat în urmă o prețioasă mărturie a fazei de trecere spre epoca traducerilor tipărite, o mărturie a limbii române literare de multă vreme împământenită.

---

către diacul Vasile din Lunca, popii Oprea și Comșa din Feneș, precum și aflarea manuscrisului la 1661 în biblioteca mănăstirii ortodoxe din Alba Iulia. Parafraza lui Nichita pare a fi tipărită și-n câteva manuscrise grecești din epoca fanariotă: mss. grec 1317 BAR, mss. 243 BAR, 187 BAR, toate din sec. XVIII, apoi mss. 457, 332 (an 1726), mss. 15 (an 1788-1789). Vezi *ibidem*, pp. 5-8.

⁵⁵ Mult înainte de sec. al XVIII-lea, putem vorbi de o traducere în grecește a celor 16 *Cuvântări* ale lui Grigorie de Nazianz, cu scholii aparținând probabil lui Nichita din Serres. Este vorba de un manuscris grecesc din sec. XIV, semnalat mai întâi la Biblioteca Școlii domnești de la Sf. Sava din București, cf. Constantin Litzica, *Catalogul manuscriselor grecești din Biblioteca Academiei Române*, vol. I, București, 1909, pp. 201-202. Și pentru secolele XVII-XIX avem o serie de manuscrise grecești, conținând varii fragmente ale operei grigoriene, după cum urmează: mss. 712, sec. XVIII, cuprinde Discursuri (nr. 376, p. 198); mss. 271, sec. XVIII, 166 file - Discursuri (nr. 579, p. 259); mss. 179, sec. XVII, 374 f. - versuri (nr. 618, p. 313); mss. 354, sec. XVII, 115 f. - versuri, f. 3-34^v, scrisori, f. 37-112 (nr. 621, p. 321); mss. 359, sec. XVI, 42 f. - Nedumeriri (nr. 622, p. 322); mss. 535, sec. XVII-XVIII, 132 pag. - Versuri (nr. 628, p. 332); mss. 274, an 1738, 463 f. - Miscelaneu cu versuri și discursuri (nr. 636, p. 341); mss. 44, anii 1761-1764, 258 f. - Miscelaneu cu versuri, f. 6-17, și discursuri, f. 94-216 (nr. 640, p. 352); mss. 672, an 1774, 1282 pag. - versuri, p. 401-429 (nr. 646, p. 359); mss. 15, anii 1788-1789, 456 f. - Miscelaneu cu versuri (nr. 657); mss. 187, sec. XVIII, 398 f. - Miscelaneu cu discursuri și versuri (nr. 676, p. 407). De menționat că ceea ce este cuprins între paranteze reprezintă numărul manuscrisului și pagina din Litzica, *op. cit.* Numărul manuscriselor este imens și, ca urmare, greu de reprodus, dar le vom reda numai cu numerele lor de ordine (în paranteză): mss. 402 (647), mss. 364 (649), mss. 424 (650), mss. 64 (656), mss. 208 (680), mss. 228 (685), mss. 233 (686), mss. 406 (709), mss. 408 (710), mss. 413 (712), mss. 451 (716), mss. 460 (719), mss. 462 (720), mss. 482 (723), mss. 414 (745), mss. 1021 (p. 154, vol. II), mss. 1022 (p. 154, vol. II). Vezi și Nestor Camariano, *Catalogul manuscriselor grecești din Biblioteca Academiei Române*, vol. II, București, 1940.

Un mai vechi manuscris miscelaneu care păstrează în el *Întrebările Sfântului Vasile cu Grigorie Bogoslov* este manuscrisul cu numărul 1735, de la mijlocul secolului al XVIII-lea, având 292 file. Între filele 84-96 conține textul al cărui titlu l-am enunțat, fiind scris cu cerneală neagră, iar la filele 275^v și la 279 se află însemnarea: „Dumitru Drugănescu, 1799, decembrie 21”⁵⁶.

Un alt manuscris conținând traducerea unor omilii ale Sfântului Părinte Grigorie este cel cu numărul 1953, din 1783. Manuscrisul are 499 de file, având pe fila 89 o însemnare importantă pentru datare și pentru identificarea autorului traducerii: „Și s-au scris de păcătosul Timotei la Agapia Veche, în anul 1783, martie 3”. Între filele 33-46 se află *Omilia Sf. Grigorie de Nazianz la Nașterea Domnului*, iar între filele 115^v-185 se poate citi: „Al celui întru sfinți Părintelui nostru Grigorie Cuvântătorul de Dumnezeu Nazianzul la Sfintele Paști” (și la primăvară)⁵⁷.

Traducerile din opera Sfântului Grigorie nu s-au oprit aici, căci mai găsim în manuscrisul nr. 1956, cu titlul *Învățăturile Părintelui Maxim Mărturisitorul...* (490 file), între filele 101-119, un text al cărui titlu sugerează încă o traducere a unor poezii *Ale Sfântului Grigorie Bogoslov către al său suflet stihuri de jumătate iamv*. Manuscrisul, datând de la sfârșitul sec. al XVIII-lea, provine, ca și cel anterior amintit, de la mănăstirea Cernica⁵⁸.

Tot din același secol datează și alte manuscrise ce conțin traduceri ale operei Teologului. Așa este manuscrisul 4867, cu 185 de file, ce conține textul *Câte patru soroace, învățături ale Sf. Grigorie Bogoslov, prepuse de pe elinește pe slavonește* (f. 41-60)⁵⁹, manuscrisul 5054, cu 130 de file, ce are printre altele și un titlu care ne interesează, *Cuvânt al lui Grigorie Bogoslov, de cinstita cruce a lui Hristos și de cele două*

⁵⁶ Același text se mai află și în mss. 3518 B.A.R., provenind de la Grigorie Tocilescu, care îl donase Academiei Române pe 5 martie 1910. Textul se afla între filele 65-85^v. Vezi Gabriel Ștrempel, *Catalogul manuscriselor...*, pp. 46-47, 272.

⁵⁷ Manuscrisul mai conține, în afară de însemnarea de la f. 89, și alte însemnări la f. 61 („1785, februarie 19”), la f. 117^v („Din cărțile sfintei monastiri Cernica, să nu se înstrăineze. Calinic, arhimandritul Cernichii opștii”), la f. 499^v („Gheorghe arhimandritul opștii Jitiei”) și la foaia liminară II („Această carte se numește Prăznicar... Ipolit ierodiacon”). Faptul că manuscrisul a aparținut Mănăstirii Cernica este dovedit de existența peceții aplicată în fum la f. 13. *Ibidem*, pp. 115-116.

⁵⁸ Manuscrisul se află în Biblioteca Academiei Române (*Ibidem*, p. 117).

⁵⁹ *Ibidem*.

cruci ale celor doi tâlhari” (f. 107-111^v)⁶⁰. Manuscrisul nr. 479 B.A.R., cu 222 de file, conține între filele 16-59 textul unei cuvântări cu comentariul lui Nichita: *La cuvântul de la Botezul Domnului – al celui întru sfinți Părintelui nostru Grigorie Cuvântătorul de Dumnezeu, tâlc al Nichitei*⁶¹. Manuscrisul 1290, un miscelaneu omiletic, datând din 1795-1796 și având 320 de file, conține mai multe cuvântări gregoriene: *A celui întru sfinți Părintelui nostru Grigorie arhiepiscopul cetății lui Constantin, Cuvântătorul de Dumnezeu, Nazianzul, cuvânt la dumnezeieștile arătări sau la Nașterea Mântuitorului. Cuvânt 31*” (început: *Hristos se naște, slăviți-l...*, f. 3-15); un alt text conținut în manuscrisul amintit este *A celui întru sfinți Părintelui Grigorie Cuvântătorul de Dumnezeu, Nazianzu, cuvânt la Sfintele Paști* (început: *Pe straja mea voi sta, zice minunatul Avacum...* - f. 90v -117v); și, în sfârșit, încă un text tradus: *A celui întru sfinți Părintelui Grigorie Cuvântătorul de Dumnezeu, Nazianzu, cuvânt la Duminica cea Nouă, la primăvară și la mucenicul Mamant* (f. 118-128^v). Manuscrisul a ajuns la Biblioteca Academiei Române, fiindu-i donat de Ministerul Cultelor, pe 17 septembrie 1897, după ce acesta îl căpătase din biblioteca Episcopului Dionisie al Buzăului⁶².

Nu am găsit decât două manuscrise din secolul al XIX-lea care să cuprindă fragmente din opera Sfântului Grigorie. Este vorba despre manuscrisul 488 (101 file) din biblioteca Mănăstirii Căldărușani, care conține stihuri și alte scrieri ale Sfântului din Nazianz, la filele 91, 95 și 96^v, iar la fila 97^v *Scrisoarea Sf. Grigorie către Timotei episcopul*⁶³. Un altul este mss. 1328, un miscelaneu cu 177 de file. Și acest manuscris, provenit din biblioteca episcopului Dionisie de Buzău, are între filele 66^v-67 un text scurt intitulat *Învățăături ale Sfântului Grigorie Bogoslovul*⁶⁴.

---

⁶⁰ *Ibidem*.

⁶¹ Ioan Bianu, R. Caracaș, *Catalogul manuscriptelor românești*, Editura Academiei Române, vol. II, nr. 301-728, 1913, p. 213.

⁶² Manuscrisul 1290, legat în piele, are și diverse însemnări. *Ibidem*, vol. IV, nr. 1062-1380, întocmit de G. Ștrempele, F. Moisil, L. Stoianovici, București, 1967, p. 468.

⁶³ *Ibidem*, vol. II, p. 227.

⁶⁴ Gabriel Ștrempele, *Catalogul manuscriselor...*, p. 295.